

Інформаційно-пропагандистська політика нацистської Німеччини у працях зарубіжних істориків

У статті розглядається інформаційно-пропагандистська політика нацистської Німеччини у дослідженнях зарубіжних істориків; проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій та країн Західної і Східної Європи в роки Другої світової війни.

Ключові слова: інформаційна політика, пропаганда, органи нацистської пропаганди, інформаційно-психологічний вплив, інформаційна війна.

В статье рассматривается информационно пропагандистская политика нацистской Германии в исследованиях европейских историков; проблема информационного влияния на сознание населения оккупированных территорий и стран Западной и Восточной Европы в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: информационная политика, пропаганда, органы нацистской пропаганды, информационно-психологическое влияние, информационная война.

In the article the propagandist policy of nazi Germany is examined informatively in researches of the European historians; problem of informative influence on consciousness of population of the occupied territories and countries of Western and East Evropy in the years of Second world war.

Key words: informative policy, propaganda, organs of nazi propaganda, psychological influence, informative war, is informative.

Друга світова війна – одна з подій, які здійснили глибокий вплив на долі людей і на розвиток багатьох країн світу. Інтерес до неї з кожним роком зростає, а історична наука потребує глибокого дослідження окремих питань та проблем. В Україні діапазон тем з дослідження цього періоду є найбільш широким. Багато тем періоду війни стали об'єктом жвавої дискусії у вітчизняній історіографії, що сприяло введенню до наукового обігу великої кількості нових документів і матеріалів, з'явилося багато досліджень, у яких більш об'єктивно висвітлюється пропагандистська діяльність та інформаційна політика Німеччини і Радянського Союзу.

Багатоманітну тематику в контексті Другої світової війни доповнюють, безперечно, і дослідження німецьких, англійських та амери-

канських учених-істориків і публіцистів. Особливо цінними стало введення до наукового обігу таємних документів, публікація бібліографічних досліджень та мемуарної літератури. Однією з найбільш актуальних проблем, які сьогодні потребують глибокого дослідження стала тема інформаційного протистояння СРСР і Німеччини у 1939–1945 рр., зокрема інформаційних технологій, що були застосовані урядами обох країн для впливу на свідомість та морально-психологічний стан власного населення та населення противника, а звідси і на результати самої війни.

Проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій у роки Другої світової війни практично не вивчалась у період існування Радянського Союзу. У СРСР у цей період мало досліджувалися такі поняття, як "інформаційні технології", "німецький інформаційний простір", "засоби та механізми формування інформаційного простору". Радянськими істориками досліджувалися переважно ідеологічна пропаганда серед населення з пріоритетним напрямком – "Комуністична партія – гегемон та організатор соціалістичного життя". Частково досліджувалися методи та механізми агітації та пропаганди, коли мова йшла про нацистське керівництво та німецьку окупаційну владу.

Удосконалювати власну інформаційну політику Німеччина почала після жахливої поразки у Першій світовій війні. Ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкривають праці радянського публіциста Л. Гінзбурга, Д. Мельникова, Л. Чорної. Так, у своїй праці "Потусторонние встречи" Л. Гінзбург наголошує на особистій відповідальності керівників Третього Рейху за політику, яку вони проводили в окупованих країнах Європи та в СРСР. Він розкриває політичні пріоритети нацистської Німеччини та наслідки інформаційної політики, що проводилася на окупованих територіях [1]. Л. Б. Чорна, досліджуючи апарат нацистської диктатури та його пропагандистську діяльність, показала нацистську Німеччину як державу, де тоталітаризм набув особливої форми і контроль над усіма сферами суспільно-політичного життя був установлений єдиною соціал-демократичною партією. Її праця – одна з перших, де розкриваються механізми впливу особи чи групи осіб на ціле суспільство, зокрема німецьке [2]. Важливим кроком у вивченні інформаційної політики нацистської Німеччини стало досліджене питання військово-політичної діяльності нацистського уряду, спроби встановити інформаційну блокаду для населення Німеччини. У цьому контексті період військового підйому Третього Рейху знайшов віддзеркалення в монографіях відомого російського історика Л. О. Безименського [3].

У загальних працях з історії націонал-соціалізму досить широко розглядалися ідеологія німецького фашизму та його ідейні витоки. У найбільшому узагальненому дослідженні німецького фашизму – монографії О. О. Галкіна – націонал-соціалістська ідеологія та її втілення в інформаційній політиці нацистської Німеччини розглянута більш докладніше, ніж у попередніх і подальших працях радянських дослідників. Автор розкриває сутність пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії в самій Німеччині та її плани щодо окупованих територій СРСР. Були вперше проаналізовані соціально-психологічні основи і соціалістичний компонент у системі гітлерівської ідеології [4].

Питання інформаційної політики у працях радянських та сучасних істориків розглядалося лише дотично, в основному як ідеологічна пропаганда спрямована на населення власної країни та на війська і населення противника. На жаль, ніхто з вітчизняних істориків чи публіцистів не розглядав пропагандистську діяльність СРСР та Німеччини як повноцінну інформаційну політику, спрямовану на населення та війська противника.

Питання інформаційного протистояння, механізмів та засобів впливу розглядалося також і зарубіжними істориками. Звідси метою нашого дослідження є виявлення праць зарубіжних учених, де розглядалася нацистська пропаганда та інформаційна політика Третього Рейху. Звідси випливає – виявити в зарубіжній історіографії Другої світової війни тенденції до вивчення інформаційної політики Німеччини, її інформаційної війни проти СРСР та впливу нацистської пропаганди на морально-психологічний стан населення окупованих територій СРСР.

Перші праці, в яких досліджувалася інформаційна політика Третього Рейху були створені безпосередніми учасниками подій Другої світової війни: членами нацистського уряду, чиновниками Міністерства пропаганди та освіти Німеччини. Лише у 40–50-х рр. XX ст. західноєвропейські історики та публіцисти починають досліджувати події Другої світової війни, використовуючи, певною мірою, накопичений матеріал та враховуючи результати війни.

Вивчаючи твори зарубіжних істориків з проблеми інформаційної пропаганди та інформаційного протистояння Німеччини та Радянського Союзу необхідно зазначити, що більшість із них мала доступ до матеріалів, які були невідомі радянським історикам і давали можливість показати події Другої світової війни з позицій спостерігачів. З іншого боку, європейським історикам невідомі були матеріали про справжнє становище на фронтах і в тилу як Червоної армії, так і

вермахту. Незважаючи на це, зазначений період займає у зарубіжній історіографії надзвичайно важливе місце: німецькі, англійські та американські історики навіть у загальних працях більш глибоко досліджують інформаційну політику Німеччини та СРСР, їх взаємовпливи та протидію. З'явилися праці, де пріоритетним стало дослідження окремих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного життя населення СРСР, що піддалося німецькій окупації. На жаль, узагальнюючого дослідження, яке б показало історіографічну спадщину з питання німецького інформаційного простору та інформаційного протистояння СРСР і Німеччини як окремої теми в європейській та сучасній Україні немає, а самі терміни в історичній літературі практично не використовуються для характеристики окупаційного періоду в СРСР та інших країнах, що були окуповані гітлерівською Німеччиною.

Аналіз наукової літератури, що була опублікована у Німеччині, Англії та США показав, що ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкриваються у працях німецьких істориків і публіцистів О. Хадамовські, Н. Мюллера, П. Лонгеріха, Р. Коела та ін.

Найбільш активними у дослідженні нацистської пропаганди й інформаційної політики Третього Рейху загалом виявилися саме німецькі історики. Цінність їхніх праць полягає у висвітленні процесу створення протягом 1933–1945 рр. у Німеччині Націонал-соціалістичною партією безпрецедентної в світовій історії системи державного маніпулювання масами та повністю підконтрольного фашистському керівництву інформаційного простору. Особливу увагу було приділено показу підготовки Німеччини до нападу на Радянський Союз, зокрема формування засобів ведення інформаційно-психологічної війни проти Червоної армії і цивільного населення СРСР. На думку істориків, нацистська пропаганда повинна була послабити бойовий дух червоноармійців, сприяти дезорганізації радянського тилу і забезпечити покірність і працю місцевого населення. Щоб реалізувати ці плани нацистській Німеччині необхідно було зруйнувати колишні світоглядні установки радянських громадян і сформувати нові стереотипи та уявлення.

Пропагандистську політику нацистської Німеччини в період тимчасової окупації України і Білорусії, її вплив на психологічний стан населення вивчали також західноєвропейські вчені та американські історики Д. Амстронг, Г. Джоует, Я. Кершоу, П. Лонгеріх, Й. Фест, М. Балфор, В. Соесман, В. Віперрман та ін. Характерною рисою праць цих дослідників є досить широке використання документів Нюрнбернського процесу, архівних матеріалів Європейських країн, спогадів

учасників радянського партизанського та українського національного руху. Незважаючи на це, окупаційний режим на захоплених німецькою армією територіях не став пріоритетним, або хоча б привабливим напрямком у дослідженнях західноєвропейських та американських істориків. Більшість істориків досліджувала нацистську пропаганду в основному в період становлення Націонал-соціалістичної партії в Німеччині. Пропагандистська діяльність Третього рейху серед населення окупованих територій СРСР у німецькій історіографії окремо не виділяється. Цей бік діяльності нацистського керівництва розглядався лише в загальних рамках проблем окупаційної політики.

Однією з перших праць, де вивчалася пропагандистська діяльність Націонал-соціалістичної партії Німеччини, була праця сучасника Геббельса О. Хадамовські. Будучи безпосереднім учасником пропагандистської діяльності Третього Рейху, позиціонуючи себе фахівцем-експертом з формування суспільної думки, він досліджував механізми і технології впливу засобів пропаганди на населення Німеччини. Його діяльність змушувала його самого здійснювати дослідження у цій галузі з метою визначення її ефективності. Важливим для історичної науки є те, що досліджуючи методи пропаганди НСДАП, він дійшов висновку, що пропаганда і диференційоване застосування сили повинні доповнювати один одного в особливо продуманій формі. Вони ніколи не є абсолютними протилежностями. Застосування сили може бути частиною пропаганди. Саме цей принцип, на думку Е. Хадамовські, ігнорувала Націонал-соціалістична партія після приходу до влади в Німеччині [5].

Багато досліджень здійснено на основі великого масиву архівних матеріалів, документів та щоденників безпосередніх учасників подій Другої світової війни. Надзвичайно важливою в цьому контексті є праця Й. Амстронга "Радянські партизани в Другій світовій війні". Дослідження написане на основі багатого документального матеріалу: звітів та повідомлень нацистських політичних і військових діячів та посадових осіб окупаційної адміністрації та вермахту. Він показує діяльність пропагандистських відділів вермахту проти радянських партизан на окупованих територіях. На думку історика, діяльність радянських партизан дуже послаблювала вплив пропаганди на населення і змушувала окупаційну владу застосовувати все нові методи впливу [6]. Армстронг показує, що про характер і військову значущість партизанського руху в період Другої світової війни робилися прямо протилежні заяви, а офіційні радянські оцінки часто розходилися в тлумаченні важливості "спонтанної" патріотичної реакції населення, мужності й організаторських здібностей місцевих

партійних керівників, що направляли діяльність центральних партійних і військових органів. Його праця є першою спробою внести ясність щодо цих питань шляхом системного дослідження великої кількості документів – здебільшого німецьких, але також і радянських, – захоплених у кінці Другої світової війни [7].

Плани нацистської Німеччини щодо захоплення життєвого простору СРСР розглядалися також відомим німецьким істориком Н. Мюллером. Зосередивши увагу на головному – на з'ясуванні ролі вермахту і його керівних органів у здійсненні фашистського окупаційного режиму на радянській території, – автор розкриває причини зриву планів німецької окупаційної адміністрації і як наслідок, краху окупаційного режиму.

Важливе місце в праці займає питання про провал спроб фашистського командування і окупаційної влади укріпити свій режим шляхом політичної і соціальної демагогії та інформаційної політики. Автор зумів розкрити справжню роль фашистського вермахту в плануванні і здійсненні окупаційної політики на захопленій території СРСР у роки Другої світової війни.

Дослідивши цю проблему, він зробив висновки про те, що політична ціль Німеччини полягала в тому, щоб назавжди покінути з більшовизмом та комуністичною ідеологією, знищити соціалістичний лад, Радянську державу. Вирішуючи економічні проблеми Третього Рейху, нацисти планували перетворити захоплені території Південно-Східної Європи в аграрно-сировинний придаток "великонімецької економічної сфери" та у важливий ринок збуту її промислової продукції [8].

У німецькій історіографії досліджувалася діяльність окремих закладів німецького пропагандистського апарату. Німецький історик П. Лонгеріх досліджував пропагандистську діяльність Закордонного відділу Міністерства іноземних справ та використання радіомовлення нацистським керівництвом. Він проаналізував структуру Міністерства закордонних справ, визначивши місце і роль Закордонного відділу в інформаційній політиці Третього Рейху. Розкрив методи та технології впливу на населення країн Європи через засоби радіомовлення та періодичних видань. Він показав, що радіомовлення використовувалося керівництвом Третього Рейху з метою психологічної обробки населення і стало одним із головних методів нацистської пропаганди [9].

Важливим аспектом його досліджень є вивчення діяльності каральної машини фашистської Німеччини, розкритті ролі Гімлера у вищій партійній ієрархії, організації націонал-соціалістичного терору і знищенні євреїв. Повною мірою реалізація жажливих установок про знищення населення окупованих країн, що не мали відношення до

"нордичної раси", розвернулася після початку Другої світової війни. Лонгеріх показує етапи формування свідомості Гімлера в умовах розвитку і закріплення націонал-соціалістичних ідей. Він демонструє переконливі докази, що свідчать про те, що Гімлер став цинічним і холоднокровним творцем і виконавцем репресивної політики рейху. Масові каральні акції на території Польщі, Радянського Союзу й інших країн, створення величезної мережі концентраційних таборів, масові депортації населення для рабської праці у Німеччині стали свідченням даної політики. Найстрашнішим злочином Гімлера, на його думку, став Голокост, результатом якого стало знищення більше 6 мільйонів осіб єврейської національності [10]. На жаль, у контексті зазначених досліджень Лонгеріх не розглядає інформаційну політику Німеччини як одну з глобальних причин втрати політичного авторитету Німеччини в Європі.

Р. Коел – один із європейських дослідників, який вивчав декрети нацистського уряду щодо створення нових німецьких колоній на окупованих східних територіях і створення нового селянства – фольксдойче. Вивчення цих документів допомогли визначити, яку роль нацистський уряд відводив німецьким селянам на окупованій території. Один із таких декретів поклав початок жорстоким директивам і наказам, виконання яких стало змістом німецької політики на окупованих територіях України. Р. Коел зробив висновок, що саме внаслідок цього та інших декретів створювались умови протиставлення різних народів на окупованій території. Важливим відкриттям Коела було також висвітлення інформаційної політики серед сільського населення, та її вплив на свідомість і поведінку селян у перші місяці окупації [11].

Вивченням зовнішньої пропаганди Третього рейху займався також історик О. Бухбендер. Його праці присвячені дослідженню нацистських листівок, які розповсюджувалися в роки Другої світової війни на фронтах бойових дій. О. Бухбендер також розглядав структуру пропагандистського апарату вермахту та його діяльність серед військ противника [12].

У своїй праці він зазначає, що на першому етапі війни пропаганда проти Червоної армії носила виразний відбиток ейфорії від наступу, що розвивався, вона використовувала більше словесний шквал, прагнучи насамперед психологічно роздавити і без того приголомшених червоноармійців і звести нанівець морально-психологічний стан бійців. Керівництво Німеччини, на думку Ортвіна Бухбендера, безумовно, розуміло, що пропаганда – це могутній інструмент для проведення бажаної політики. Саме тому приділялася велика увага пропагандистській діяльності на фронті. Суттєвими є висновки про те, що підготовка

війни проти Радянського Союзу одночасно означала і підготовку пропагандистської війни, і почалася вона також задовго до військових подій. 1 квітня 1939 р. при Вищому командуванні озброєних сил – ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht – ОКВ) було створено підрозділ "вермахт-пропаганда". Перед самим нападом на Радянський Союз при Міністерстві пропаганди був організований "генеральний реферат Східний простір" (Generalreferat Ostraum) на чолі з Еберхардом Таубертом, часто іменованій також "організацією Вінета", який у 1943 р. був перетворений у "відділ Схід" ("Abteilung Ost"). Саме ці установи і стали основними центрами ведення пропагандистської роботи на передовій лінії фронту і серед "східних добровольців" [13].

Г. Фьорстерч і Г. Шніттер досліджували діяльність прусько-німецького генерального штабу в 1640–1965 рр., зокрема його роботу в умовах Другої світової війни. У контексті цієї проблеми вони розглядали діяльність керівництва вермахту та його концепцію пропагандистської війни. Г. Шніттер визначив роль пропагандистської діяльності в умовах німецької діючої армії, серед бійців вермахту та військ противника [14]. Цінними є його дослідження діяльності відділу пропаганди вермахту, де висвітлюється його структура, органи управління й основні функції. Він також робить висновок, що відділ займався всіма заходами, які мали впливати на суспільство в самому Рейху та за кордоном. Він зосереджує нашу увагу на трьох основних напрямках інформаційної політики вермахту: пропаганді серед німецького населення і військовослужбовців; пропаганді в діючій армії; "пропаганді на ворога" – на його збройні сили і цивільне населення.

Декілька праць М. Балфора присвячені дослідженню пропагандистської діяльності Німеччини на Східному фронті. Зокрема автор розкрив схему, за якою будувалася пропагандистська діяльність Міністерства східних окупованих територій та вермахту на окупованих територіях СРСР [15]. Важливим для висвітлення зовнішньої інформаційної політики нацистської Німеччини у 1939–1945 рр. є також аналіз зовнішньої пропаганди спрямованої на країни Західної та Східної Європи.

Американський дослідник Г. С. Джоует вивчав ідеологічну концепцію А. Гітлера та Націонал-соціалістичної партії щодо пропагандистської діяльності серед населення Німеччини. Він виокремив основні принципи та положення, які були рекомендовані Гітлером і яких необхідно було дотримуватися під час пропаганди ідей та психологічного впливу на суспільство. Д. Джовет зазначає, що така пропагандистська діяльність допомогла НСДАП у короткий термін захопити владу і контролювати практично всі сфери життя німецького суспільства [16].

Цінним дослідженням у контексті інформаційної політики нацистської Німеччини, є праці англійського дослідника Я. Кершоу. Досліджуючи діяльність А. Гітлера, автор розглядає нацистську пропаганду як систему створену і керовану Й. Геббельсом. На думку Я. Кершоу, ідея та образ нової держави наполегливо впроваджувався в життя суспільства та свідомість кожного німецького громадянина. Досить ефективним виявився метод психологічної обробки населення. Вивчаючи документальні джерела він наводить факти, які підтверджують ефективність психологічної обробки значної частини суспільства, особливо середнього класу і селянства. У своїй праці він акцентує увагу на тому, що під впливом інформаційної політики, яку проводило Міністерство пропаганди, значна кількість селян об'єдналася і створила організацію "Селянський союз", який брав на себе зобов'язання виробництва сільськогосподарської продукції для Третього Рейху [17].

В агітаційно-пропагандистській діяльності керівництво націонал-соціалістичної партії робило ставку на робітничий клас. Досліджуючи це питання, В. Соесман показав, що А. Гітлер і керівництво нацистської Німеччини зрозуміли, що робітники – це основна рушійна сила в здійсненні загарбницьких колонізаційних планів Третього Рейху. Саме тому, на його думку, керівництво країни розпочало кампанію з ідеологічно-психологічної обробки цієї частини німецького суспільства та проголошення поліпшення соціального становища і статусу робітників. На думку Соесмана, ораторське мистецтво А. Гітлера і Й. Геббельса в присутності величезної аудиторії давало, буквально, шокуючі результати. Це, на його думку, підтверджує активний розвиток радіомовлення не лише на території самої Німеччини, а й на території інших країн, зокрема окупованих територій [18].

Важливе місце також у суспільній думці післявоєнної Німеччини посідала німецька національна ідея. Тому, як зазначає В. Віперрман, націоналізм зображувався як рух за відродження німецької національної ідеї і широко використовувався А. Гітлером у його промовах перед робітниками та іншим населенням Німеччини. На думку В. Віперрмана, такий пропагандистський прийом у післявоєнній Німеччині був надзвичайно актуальним, здатним підняти маси на будь-яку справу [19].

Таким чином, представлені у статті окремі праці зарубіжної історіографії свідчать про те, що інформаційна політика нацистської Німеччини та її спроби створити у Європі та на окупованих територіях особливий інформаційний простір не залишилися поза увагою вчених істориків та публіцистів Англії, США та самої Німеччини. Вивчені праці свідчать про те, що важливими питаннями для їх авторів стали: пропагандистська діяльність НСДАП та вермахту; політика нацистського

уряду, спрямована на європейські країни; вплив інформаційної політики керівництва Третього Рейху та окупаційної влади на війська противника та населення.

Загалом необхідно відмітити, що для істориків Німеччини, США і Великобританії характерною є велика увага до діяльності нацистської пропаганди на території Третього Рейху, у той час як вплив на Червону армію і населення окупованих територій СРСР вивчався в основному в контексті східної політики Німеччини.

Література

1. Гинзбург Л. Потусторонние встречи / Л. Гинзбург. – М., 1990. – 312 с.
2. Черная Л. Б. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гимлер, Геббельс, Борман, Риббентроп / Л. Б. Черная. – М. : Изд-во "Республика", 1992. – 384 с.
3. Безыменский Л. А. Разгаданные загадки Третьего Рейха, 1933–1941 : Книга не только о прошлом / Л. А. Безыменский. – М. : Изд-во агентства печать "Новости", 1981. – 279 с.
4. Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – М., 1967. – 399 с.
5. Jowett G. S. Propaganda and Persuasion. Newbury Park etc. / G. S. Jowett, V. O'Donnell. – Stuttgart, 1992. – 240 p.
6. Armstrong J. A. (Ed.) Soviet Partisans in World War II. Мадисон / J. A. Armstrong 1964. – 361 p.
7. Джон Армстронг. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 / Джон Армстронг. – М. : Центрполиграф, 2007.
8. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Н. Мюллер ; пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко ; под ред. А. Юденкова. – М. : Воениздат, 1974. – 387 с.
9. Longerich P. Propagandisten im Krieg. Die Pressabteilung des Auswartigen Amtes unter Ribbentrop / P. Longerich. – Munchen, 1987. – 215 p.
10. Лонгерих, Петер. Генрих Гиммлер. Биография / Петер Лонгерих. – Мюнхен : Сидлер, 2008. – С. 120.
11. Koehl R. L. RKFDV: German resettlement and population policy 1939–1945 / R. L. Koehl. – Cambridge, 1957. – 352 p.
12. Buchbender O., Schuh H. Heil Beil: Flugblattpropaganda im 2. Weltkrieg. Dokumentation und Analyse. Reihe: Militarpolitische Schriftenreihe. Band 10 / O. Buchbender, H. Schuh. – Stutgart, 1974. – 274 p.
13. Там само.
14. Ферстерч Г. Пруско-германский генеральный штаб 1640–1965. К его политической роли в истории / Г. Ферстер, Г. Гельмерт, Г. Отто, Г. Шниттер ; пер. с нем. Г. Рудого. – М. : Мысль, 1966. – 572 с.
15. Balfour Michael. Propaganda in War 1939–1945. Organisations, Policies and Publics in Britain and Germany / Michael Balfour. – London, Boston and Henley. – 1979. – 520 p.

16. Jowett G. S., O'Donell V. Propaganda and Persuasion. Newbury Park etc./ G. S. Jowett, V. O'Donell. – Stuttgart, 1992. – 240 p.
17. Кершоу Я. Гитлер / Я. Кершоу. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 320 с.
18. Soeseman B. Propaganda und Oeffentlichkeit in der "Volksgemeinschaft" // Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick / Hrsg. von Soeseman B. Deutsche Verlags-Anstalt. – Stuttgart ; Muenchen, 2002. – 416 s.
19. Wipperman W. Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers / W. Wipperman. – Muenchen, 1989. – 620 s.